

İLMAMMEDOV, Rahman (2014). “Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.549-556 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Rahman İLMAMMEDOV*

ZEMAŞERİ'NİN MUKADDİMETÜ'L-EDEB ESERİNİN TÜRK DİLLERİ İÇİN ÖNEMİ

Türk dillerinin öğrenilmesinde Orta çağlarda yazılmış Türk dilli eserlerin kaynak hizmeti çok büyüktür. Eskilerden itibaren ilim ve medeniyet merkezi olarak sayılan Harizm bölgesi Türk dilinin son derece gelişmiş merkezlerinden birisi sayılmıştır. XI. yüzyılda Gazneli sultanı Mahmud Gazneli'nin Harizm bölgesini işgal etmesiyle burada Gazneliler hâkimiyeti başlamıştır. 1127-1156 yıllar arası hükümdar olan Harizmşah Atsız döneminde ise Harizm bağımsız devlet olarak en gelişmiş dönemini yaşamıştır. Bu kalkınma XIV. yüzyılın başlarında Moğol istilası sonucu bölgeyi hâkimiyet altına almalarıyla durdurulmuştur.

Harizm Türk devleti hâkimiyeti döneminde Türk dili sadece bir halk dili olmakla kalmayıp, aynı zamanda eserler yazılmış dil olma derecesine ulaşmıştır. Harizm'de eski harizm, Arap, Fars, Moğol ve diğer diller Türk dili gibi büyük iz bırakamamıştır. Türk dili burada diğer dilleri de etkilemiştir. Aynı zamanda kendisi de diğer dillerden etkilenmiştir. Yani eski harizm dili gibi, bir zamanlar buralarda yaygın ve konuşma dili olan, ama zamanla unutulmuş dillerden bazı kelimeler buralarda yazılmış Türkçe eserlerde kendi varlığını muhafaza etmiştir. Bu meseleyi aydınlatmakta bize en büyük itibarlı kaynakların biri de, 1075-1144 yıllarda Harizm'de yaşamış büyük Türk müfessiri ve dilcisi Mahmud Zemahşeri'nin *Mükaddimetü'l-Edeb* sözlüğüdür.

Zemahşeri bu eserin önsözünde: *“Harizmşah Atsız bana mübarek emriyle, ki daha da yücelsin, kendisinin zengin saray kütüphanesi için dil öğrenimiyle ilgili bir nüsha yazmamı emretti. Ben de onun bu emrine uyararak bu kitabı ona ithaf ettim. Ben bu kitabın bütün kalplerde büyük hevesle kabul görmesini ve tüm memleketlerde*

* Türkmenistan İlimler Akademisi, Aşkabat.

ve taraflarda yayılarak Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve tüm dillerde zikir edilmesini maksat edindim” diye kaydetmektedir.

Harizm devleti kurucusu Muhammed bin Anuşteğ'in oğlu Atsız'a ithaf edilmiş bu eser arapçayı öğrenmek isteyenler için pratik bir sözlüktür. Eser beş kısımdır: atlar, fiiller, fil çekimi, isim çekimi ve harfler. Bazı araştırmacılara göre, Atsız bu eseri kendisi Arapça öğrenmek amacıyla hazırlatmıştır. Atlar ve fiiller bölümü sözlük, diğer üç kısım ise gramerle ilgilidir.

Dünyanın çeşitli ülkelerinin kütüphanelerinde bu eserin yazmaları mevcuttur. Onların çoğu da Arapça-Farsça-Türkçe olan nüshalardır. Ama maalesef, Zemahşeri'nin kendi el yazısı bize ulaşmamıştır. Bundan dolayı onun Arapça metinle birlikte herhangi bir dile tercümesini yazmış mıdır, eger yazdıysa hangi dille yazdığı belirsizdir.

Zemahşeri'nin bu eserini hakkında büyük çalışmaları olan Türkiyeli âlim Prof. Dr. Nuri Yüce'ye göre, *Mukaddimetul-Edeb* eseri Mahmud Kaşgarlı'nın *Divanü Lügati't-Türk* eserinden sonra bünyesinde en çok eski Türkçe sözcükleri bulunduran ikinci dil hazinesi olarak gösteriliyor.

Zemahşeri'nin Hayatı

Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zemahşeri el-Hârizmi, 27 Recep 467 (18 Mart 1075) Çarşamba günü Hârizm ilçelerinden Zemahşer köyünde⁵⁴³ doğdu.⁵⁴⁴ Zemahşeri ilk tahsilini babası Omar bin Ahmet'ten öğrendi.

Gençken soğuk havada kalarak, bir ayağını üşütmüş ve bundan dolayı dizinden kesilmiş ve hayatı boyunca takma ayakla, topal olarak yürümek zorunda kalmıştır. Mahalle imamı olan babası artık sakat evladından umut keserek, onun terzi olmasını uygun görmüş. Fakat Zemahşeri okumak için ısrar etmiş ve babası da onu Hârizm'e getirip bir medreseye teslim etmiştir. Kuvvetli bir medrese tahsili görmüş olan Zemahşeri, ilk önce, Hârizm âlimlerinden şeyh Ebû Ali ed-Darir el-Edib'den edebî ilimleri öğrendi. Daha sonra ilmini geliştirmek

⁵⁴³ Bu köy halen de mevcut olup, bu günkü Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Köroğlu ilçesinde bulunmaktadır. Köy artık terkedilmiş bir kale halindedir. Kale ismi Izmıkşir olarak anılmaktadır.

⁵⁴⁴ Kıfti, Ali b. Yusuf, «İnbahu'r-ruvat», Nşr.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire, 1950-55, IVI, 268 s.; İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed «Vefeyatu'l-a'yan», I-IV, Kahire, 1948, IV, 257 s.

amacıyla Buharaya geldi. Burada İmâm Rükneddin Mahmûd el-Usûli ve İmâm Mansûr'dan ilm-i usûl ve şeyh Sedid el-Hayyati'den fıkıh öğrendi. Birkaç defa Bağdad'a gitti ve orada edebi ilimler okutan Ali b. Muzaffer en-Nişâbûrî ve Ebû Nasr İsfahânî'nin derslerini dinledi. Ayrıca Ebû Sa'îd Şankâni ve şeyhulislâm Ebu Nasr el-Cevâliki'nin meclislerine devam etti.

Kendi memleketinde Harizmşahlardan ve Selçuklulardan yeterince hürmet ve saygı görmemiş olan Zemahşeri, adeta memleketine küsercesine, çeşitli ülkelere seyahat etti. Bağdada geldi, burada bir çok âlimlerle buluştu, sonra Mekke'ye gidip orada 5 yıl kadar kaldı. Bundan dolayı *Cârullah* (Allan'ın komşusu) lakabını aldı. 60'dan da fazla yazdığı eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da *Fahr-i Hârizm* (Hârizm'in fahrı) lakabı ile de anıldı.

Daha sonra memleketi Hârizm'e döndü. Devrin hükümdarı Atsız'dan iltifat gördü ve *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserinin bir nüshasını ona ithaf etti. 538 de Arefe gecesini (14 Haziran 1144)'de Ürgenç'de Hakkın rahmetine kavuştu.⁵⁴⁵

Zemahşeri'nin Eserleri

Zemahşeri'nin başlıca eserleri şunlardır:

1. *El-Keşşaf' an Hakâ'iki't-tenzil* (Kur'an tefsiri). 1134'de bitirdi.
2. *Kitabü'l-Mufasssal*. 1119-1121'de yazdı. Arap dili gramerine ait, klasik bir eserdir.
3. *Mukaddimetü'l-edeb* (Arapça öğrenmek için pratik bir sözlük olup, Arapça-Türkçe veya Arapça-Farsça-türkçedir).
4. *Esâsü'l-belâga* (Arapça'nın klâsik kelimelerin mecazi sanat ve lafızları ile ilgilidir).
5. *Kitâbu'l-fâik* (Garibü'l-Hadis ilmine ait bir eserdir).

Zemahşeri'nin bu ilmi başarılarından dolayı bir gün Ebu Kubeys Dağına çıkarak Arap Kabilelerine hitaben: “Babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin” dediği de rivayet edilir.⁵⁴⁶

Zemahşeri'nin diltçileri en fazla ilgilendiren eseri hiç şüphesiz yoktur ki, *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli sözlüğüdür. Ki, o da türkçe yazılmış tek eseridir.

⁵⁴⁵ Kıfti, a.g.e., IVI, 268 s.; İbn Hallikan, a.g.e., IV, 259 s.; İbn Kesir, İsmail b. Ömer, «El-Bidaye ve'n-nihaye», I-XIV, Kahire 1932, XVI, 219 s.

⁵⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük Tefsir tarihi, İstanbul 1947, Bilmen Yayınevi, IV. Cilt, 464 s.

Mukaddimetü'l-Edeb'in İçeriği ve Yazmaları

Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan *Mukaddimetü'l-Edeb'in* Zemahşeri tarafından yazılmış nüshası şu ana kadar bulunamamıştır. İstinsah edilmiş nüshalar çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerine bulunmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in Arapça-Farsça-Türkçe yazma nüshaları çoktur. J. Vetzstein⁵⁴⁷ ve C. Brokelmann⁵⁴⁸ gibi müsteşrikler eseri Arapça-Farsça sözlüğü olarak saymışlardır. Ama Z.V.Toğan⁵⁴⁹ ve N.Yüce⁵⁵⁰ gibi Türk bilginleri ise eserin Arapça-Türkçe olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca eserin bir adet Moğolcaya, bir de eski İran dili olan Harizmceye tercümeli nüshaları da mevcuttur.

Sözlükte Arapça kelimeler sayıca Fars veya Türkçe kelimelerden çoktur. Bunun asıl sebebi ise, bazen Arapça bir kelimenin tam manasını ifade eden sözlerin bulunmamasıdır. Eserin tüm yazma nüshalarında Arapça kelimeler aynıdır, ama onların Farsça veya türkçeye tercümesi ise, istiktab edenlerce zaman aşımına uğraması veya manasını ifade eden başka bir kelime ile değiştirilmesi açısından değişik şekildedir. Bu oluşum esasen Türkçe tercümeli yazma nüshalarda daha net göze çarpmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in yazmalarının çoğunda Arapça olan metnin satır altlarında tercümeleler bulunmakta ki bu tercümeleler arasında şu nüshalar mevcuttur:

1. Oğuzça-türkmence
2. Farsça
3. Harizm Türkçesi
4. Harizmce (İran dili)
5. Moğolca
6. Altınordu
7. Çağatayca
8. Osmanlıca
9. Kıpçakça

⁵⁴⁷ Johannes G. Vetzstein, «Zamachsrahii lexicion arabikum persicum», I, IV, Leipsig 1844, 1850.

⁵⁴⁸ Carl Brockelmann, GAL, Suppl (Geshchihte der Literatur Supplementband), I-IV, Leiden, 1937-1939, I, 292 s.

⁵⁴⁹ Zeki Velidi Toğan, Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-edebe, TM 14, İstanbul 1965, 81-92 s.

⁵⁵⁰ Nuri Yüce, Zemahşeri (Hayatı ve Eserleri), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1993, 289-316 s.

10. Eski Anadolu Türkçesi.⁵⁵¹

Zemahşeri *Mukaddimetü'l-edebe*'in önsözünde bu kitabın bir nüshasını Harizmşah Atsız'ın kendisine verdiği bir emirle yazdığını, Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini kaydetmektedir. Burada "bütün diller" ifadesiyle o devirde ilim dili olan Arapça yanında Hârizm bölgesinde bilinen Türkçe, Farsça ve Hârizmce'yi de kastetmiş olmalıdır.⁵⁵² Bütün bunlar dikkate alındığında Zemahşeri, eğer *Mukaddimetü'l-edebe*'e Arapça'nın dışında bir dille satır altı tercüme yazmışsa bunun öncelikle Atsız'ın da ana dili olan Türkçe, özellikle de Hârizm Türkçesi ile olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o zamanlarda Hârizm bölgesinde yaygın bir dil olan Farsça ile de tercüme vermiş olması muhtemeldir. Çünkü amaç sadece Türkler değil o coğrafyada yaşayan bütün insanlara hizmetin ulaşmasıdır.

Mukaddimetü'l-Edebe başlıca 5 bölüme ayrılmıştır:

1. *İsimler*: Konularına göre sıralanmış, tekil ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.

2. *Filler*: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içinde fiilin yapısına göre ve filler yine kendi içinde Arapça'da uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.

3. *Harfler*: (İsim ve fiil dışında kalan gramer unsurları).

4. *İsim çekimi*.

5. *Fiil çekimi*.

Zemahşerinin bu eserinin moğol diline terçümeli tek nüshası vardır, ki o'da dört, yani arab-Fars-Türk-moğol dilleriyle tercümeli nüshadır. N.Poppe tarafından üzerinde çalışması yapılan bu eser 1938'de Rusyanın Sankt-Petersburg şehrinde sadece moğol ve Türk sözlerini elifbaya göre vererek, *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-adab* adıyla yayımlamıştır.

Mukaddimetü'l-Edebe'in nadir bir nüshası da İran, Şuşter kasabası, Şeyh Muhammed Taki'nin özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu yazmanın fotokopisi şu an İstanbul Süleymaniye Kütüphanesindedir. Bu nüsha hakkında geniş bilgi için bkz: Nuri

⁵⁵¹ Selami Sönmez, Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve eseri *Mukaddimetü'l-edebe*'in Didaktik Değeri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 40, Erzurum 2009, 157 s.

⁵⁵² Nuri Yüce, a.g.e., 305 s.

Yüce, Zemaşeri, Mukaddimetül-edebe. Harizm türkçesi ile tercümeli Şufter nüshası. Giriş, dil özellikleri, tekst, indeks. Ankara 1988, 1993.

Mukaddimetü'l-Edebin yazma nüshaları Türkiye, Mısır, BAE, İran, Hindistan, Almanya, İngiltere, Fransa, Hollanda ve Özbekistan kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir.

Bir'de Türkmenistan İlimler Akademisine bağılı Milli elyazmalar enstitüsünde 1300, 1870, 3132 sayılı zarflarda *Mukaddimetü'l-edebiñ* son üç bölümleri vardır. Bunlar ise eserin sadece arapca dil bilgisiyle ilgili olan ve küçük çapta olan gramer kısımlardır.

Mukaddimetü'l-edebe çeşitli konularda olan, isimler ve fiillerin arapçadan türkçeye tercümesini içermektedir. Bundan dolayı, *Mukaddimetü'l-edebe* binlerce Arab, Fars, Türk, Türkmen, Moğol kelimeler hazinesidir. Eserde modern Türk dilleriyle birlikte, Türk dillerinde kullanılıştan kalmış veya manası belirsiz olan çok sayıda nadir kelimelere rastlamak mümkün. Bu ise eserin Türk dili tarihi ve leksikolojisi açısından ehemmiyetini daha da artırmaktadır.

Mukaddimetü'l-edebe türlü konularda içerdığı Arapça, Farsça ve orta Türkçe söz varlığı bakımından her üç dil için zengin bir hazine niteliğindedir. Özellikle Harizm ve çevresindeki Türk lehçelerinin, başka eserlerde pek nadir görülen veya hiç görülmeyen bazı kelimeleri bu eserde sıkça bulunmaktadır.

Şimdi aşağıda sunulacak olan sözcüklerin bazıları yabancı asıllı, bazıları da Türkçe kökenli olan sözcüklerdir:

1. *ağramla-* (ağram+la) “bir şeyin ağırlığını anlamak için eliyle kaldırarak yoklamak”. Örnek: *ağramladı* nerseni eliği birle [bir şeyin ağırlığını bilmek için eliyle kaldırdı].

2. *awurda* “ebe”, *awurdalık* “ebelik”. Örnek: *awurdalık* kıldı *awurda* oğlanga; *awurdalık* kıldı *avurta* oğlanga [Ebe (doğumda) çocuğa ebelik yaptı].

3. *aplak* “horoz”. Örnek: ötti *aplak* takı baykuş [Horoz ve baykuş öttü]; urıştı *sınsıktı aplak*, kaçtı *aplak* urıştın, [Horoz döğüşte yenildi ve kaçtı].

4. *ardav* “yaban devi, gulyabani”. Örnek: azdurdı takı yokattı anı *ardav* [gulyabani onu kaçırdı ve yok etti].

5. *aybang* = *yılba* “kel, saçsız, dazlak”, Örnek: başı *aybang* boldı, *yılba* boldı [başı kel oldu, alını dazlak oldu].

6. *ızğar* = *öylüme* “nem, yaş”. Örnek: çüridi *ızğardın* nerse; çüridi *ızğardın* yani *öylümedin* [nesne nemden, yaştan çürüdü].

7. *cirimsimük* “mendil, avlu”. Örnek: eliğin sildi iş destarhanğa, *cirimsimük* sarındı ya el sürtti [elini iş avlusuna sildi, mendil (avlu) ile sarındı, elini sildi].

8. *çerik* = *bükür* “kambur, sırtı bükük”. Örnek: *çerik* boldı, *bükür* ardalığ boldı [kambur oldu, sırtı bükük oldu].

9. *çındar* = *tösük* “gerdanlık, kolye”. Örnek: *çındar* urdı anga, *tösik* kemişi berdi anga [ona gerdanlık taktı].

10. *çökür* “dişi dökülmüş”. Örnek: tişi *çökür* boldı [dişi döküldü].

11. *ık-* “su yüzüne çıkmak, yüzeye gelmek”. Örnek: *ıktı* balık suw üze [balık su yüzüne çıktı].

12. *indist* “tirit, ufalanmış ekmek”. Örnek: toğradı *indistni*, etmekni [ekmegi ufak doğradı].

13. *koymat* “koyun çobanı”. Örnek: *koymat* koyga çakırdı [çoban koyunlara seslendi].

14. *körüş* = *yaşğuç* “kadın örtüsü, peçe”. Örnek: *körüş* etdi tişi, *yaşğuç* bağladı hatun [kadın yüzünü peçe ile örttü].

15. *kurul-* “ayak uyuşmak”. Örnek: *kuruldu* adakı, *kurulğan* adak [ayağı uyuştı, uyuşmuş adak].

16. *onhar* “geviş, lokma”. Örnek: *onhar* kıldı [geviş getirdi].

17. *öldürük* “katran, pise”. Örnek: tewege *öldürük* türtti [deveye katran sürdü].

18. *tiş sağnagu*, *sağnaguç* “kürdan”. Örnek: sıgnadı tişlerin tiş *sağnaguç* birle, tişin sağnadu *tiş sağnagu* birle [dişlerini kürdan ile temizledi].

19. *sübse* “süpürge”. Örnek: bu *sübse* [bu süpürge].

20. *tığ* “yumuşak”. Örnek: *tığ* boldı [yumuşak oldu].

21. *yarguç*, *yarguçak* “el değirmeni”. Örnek: *yarguç* bile yardı daneni, yardı buğdayı *yarguçak* birle [taneyı, buğdayı el değirmeni ile yardı].

Bu ve bu gibi sözcüklerle ilgil birkaç örnek vardır. Ama burada 1-2 örnekle iktifa edilmiştir. Bu sözcüklerin aslı, türevleri, hangi dilden geçtiği hakkında Prof. Dr. Nuri Yüce detaylı bilgi vermektedir.⁵⁵³

Ayrıca Zemahşeri'nin bu sözlüğünde geçen ıktı, ızğar, koymat, kurul, sübse, yaşguç (yaşmak) gibi sözcüklerin sadece günümüz Türkmen türkçesinde halen de kullanılması, *Mukaddimetü'l-edeb* dilinin Türkmen türkçesine daha da yakın bir dille yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Çeşitli mevzularla ilgili kelimeleri bünyesinde bulunduran *Mukaddimetü'l-edeb* sözlüğünde bunun gibi daha nice konular hakkında makaleler yazılabileceği bu yazımızdan sonra daha net anlaşılmıştır. Büyüklerimizin çeşitli konularda, özellikle de dilimizle ilgili bıraktıkları miras ise bizim için ne denli bir nimet ve zenginliktir.

⁵⁵³ Burada 2007'de Aşkabat'ta düzenlenmiş olan *Mahmud Zemahşeri ve Doğunun ilmi edebi yükselişi* sempozyumunun açılış oturumunda konuşan Türkiye'den Prof. Dr. Nuri Yüce'nin konuyla ilgili çok güzel bir tebliğ yaptığını ve ondan da istifade ettiğimi de ayrıca belirtmek isterim.